

Komponentná analýza vedomých stavov

Juraj Hvorecký

Filosofický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1, 110 00 Praha 1, Česká republika
hvorecky@flu.cas.cz

Abstrakt

Zaujímá nás rozdiel medzi vedomými a nevedomými stavmi. Jedna možnosť je postulovať nevedomé fenomenálne stavy, ktoré obsahujú všetky atribúty vedomých mentálnych stavov, akurát bez prístupu vedomia. Prípady multimodálnej integrácie a kategoriálneho vnímania však naznačujú zásadnú odlišnosť nevedomého vnímania od vedomého náprotivku. Predstavíme alternatívny pohľad, pri ktorom sa vedomie konštituuje ako súhrn viacerých komponentov. Tie sú v typoch mentálnych stavov prítomné rozlične a odlišne sú zastúpené vo vedomej a nevedomej stránke mysle. Na záver predstavíme výhody uvedeného prístupu.

1. Vedomie a nevedomie

Postulovanie nevedomých stavov bolo pred viac ako sto rokmi skutočne revolučným krokom, ktorým sa Sigmund Freud zapísal do dejín nepochybne viac, než svojimi divokými teóriami o jeho povahe. Dnes sa síce nevedomie považuje za štandardnú súčasť mysle, to však neznamená, že máme o jeho povahe presnejšiu predstavu. V tomto príspevku sa najprv zameriame na jednu z dominantných predstáv o fungovaní nevedomia, aby sme vzápätí uviedli nový, podľa nás lepší, prístup k nevedomým obsahom. Nový, komponentný prístup nielenže odpovedá na výzvy, ktorým čelia konkurenčné teórie, ale rieši aj viaceré príbuzné problémy s vymedzením vedomia a jeho hraníc s nevedomím.

Najjednoduchší, ale zároveň pomerne zriedkavo artikulovaný pohľad na nevedomie sa dá zhrnúť do konštatovania: nevedomie je presne také isté ako vedomie, akurát k nemu nemáme prístup. Inak povedané, kvality a obsahy, ktoré bežne detegujeme v prípade vlastných vedomých stavov (červenosť paradajky, hlas učiteľky, bolesť pri trhaní zubov), sa vyskytujú v identickej podobe na nevedomej úrovni spracovania, akurát subjekt o nich nevie, pretože mu nie sú prístupné. Nazvime takýto prístup duálnou teóriou vedomia. Podľa nej sa takzvané fenomenálne kvality, teda oná červenosť, špecifický hlas či akútna bolesť, nevyskytujú len na vedomej úrovni, ale nájdeme ich v rovnakej podobe aj v nevedomí. Ak spracovávame podnet príliš rýchlo, nesústredene, či trpíme

poškodením korešpondujúcej časti mozgu, podnet registrujeme a analyzujeme rovnako, ako v obvyklom prípade vedomého vnímania. Akurát nám pritom chýba vedomá skúsenosť podnetu.

Aj keď sa zdá byť táto teória intuitívna, jej rozpracovaním sa zaoberalo len veľmi málo bádateľov. Hlavnou postavou, ktorá je s duálnou teóriou spojená, je filozof David Rosenthal (2005, 2010). Jeho predstava teórie vedomia vyššieho rádu spočíva v predstave o existencii mentálnej operácie myslenia vyššieho rádu, ktorým sa obsah dostáva do vedomia. Obsah sa stáva vedomým, ak jej naň namierená myšlienka vo forme teraz som v stave x , pričom x odkazuje na daný stav. Samotná myšlienka vyššieho rádu je nevedomá, jej úlohou je len „osvetliť“ tú časť mysle, ktorú sa má dostať do vedomia. Samozrejme, myšlienka vyššieho rádu sa v prípade introspekcie môže stať vedomou, ale deje sa tak analogickým spôsobom s myšlienkou ešte vyššieho, tretieho rádu. V tomto prípade si uvedomujeme obsah a súčasne myšlienku, že máme k obsahu prístup. Samotná myšlienka tretieho rádu zostáva skrytá v nevedomí. V našom prostredí máme tiež autorov, ktorí prispeli k rozvoji duálnej teórie (Marvan a Polák 2017).

Rosenthalova teória sa dá zovšeobecniť. Každý teoretický prístup, ktorý považuje vedomie za výsledok singularnej operácie, predpokladá duálnu teóriu fenomenálnych vlastností. Takáto operácia len presúva obsah z nevedomia do vedomia. Obsah už musí byť plne konštituovaný predtým, samotná myšlienka vyššieho rádu alebo iná analogická operácia k nemu nič nepridáva. Neprekvapí nás teda, keď u filozofa úplne iného metafyzického razenia, panpsychistu Sama Colemana (2015), nájdeme analogickú úvahu. Podľa Colemana a ďalších panpsychistov sú fenomenálne vlastnosti prítomné doslova všade. Do vedomia sa dostávajú pomocou operácie uvedomenia (awareness), ktoré ich transformuje z bežnej súčasti stavebných prvkov sveta na unikátne predmety vedomej skúsenosti. Opäť sa tu opakuje schéma, podľa ktorej sú všetky vlastnosti stavov už finalizované, akurát jedna operácia mysle ich dostáva do vedomia.

2 Problémy

Vyššie uvedené teórie sú veľmi jednoduché, a v tom spočíva ich hlavné kúzlo. Okrem prekvapivej jednoduchosti sú aj intuitívne prijateľné. Vezmime si bežný vnem červenej farby. Má svoj odtieň, intenzitu, jas. Tieto vlastnosti neproblematicky vnímame pri vedomej percepcii a je jednoduché si predstaviť, že zhodné vlastnosti spracováva náš nevedomý kognitívny systém ešte predtým, než sa červenosť dostane do vedomia. Nie je dôvod domnievať sa, že červenosť, so všetkými jej určenými vlastnosťami, sa nejako mení prechodom do vedomia. Obsah zostáva identický, mení sa len prístup subjektu k nemu. Teória, ktorá vedomý obsah zrkadlí na nevedomej úrovni, len zovšeobecňuje podobné intuície o bezproblémovom prechode obsahu z jednej časti mysle do druhej.

Lenže základným problémom takýchto úvah je práve obmedzená vierohodnosť podobných, zdanlivo intuitívnych príkladov. Je dozaista možné, že nevedomá červená naozaj nemení svoj odtieň, jas a ďalšie kvality pri prechode do vedomia. Ide o jednoduchý vnem, ktorý prechádza pomerne nenáročným spracovaním nízkej úrovne. V podobe, ktorá sa finalizuje už v relatívne raných štádiách vizuálneho spracovania, sa bez zmien dostáva do vedomia. Lenže veľká väčšina vedomých obsahov nie je takto jednoduchá. Aj keď filozofické či psychologické príklady by rady tvrdili opak, v našom vedomí sa zážitky z jedinej modalítity takmer nevyskytujú. Oveľa častejšie je súčasný výskyt skúseností z viacerých modalít: hľadáme do monitora, počujeme šum spoza okien, cítime hmatové vnemy dotykov klávesnice. Všetky tieto javy sú súčasťou vedomia takpovediac naraz, vnímame ich ako špecificky unifikované (Bayne 2010). Ak chceme zhodnotiť duálnu teóriu, nemali by sme sa nechať presvedčiť jednoduchými argumentami o čisto červenom vneme. Skôr by nás malo zaujímať, či aj komplexné vedomé stavy majú svoje náprotivky na nevedomej úrovni. Iba tak sa ukáže explikačná sila duálnej teórie povahy nevedomia.

Obhajca duálnej teórie však môže namietat', že prípady multimodálnych zážitkov nepredstavujú samostatný vedomý stav, ale len výslednú unifikáciu viacerých stavov z rôznych modalít do zdanlivej jednoty priestoru vedomia. Preto nie je dôvod očakávať rovnakú jednotu aj na nevedomej úrovni. Keďže o zjednocujúcej povahe vedomia sa vedú ostré spory, budeme brať uvedenú možnosť vážne. Z hľadiska duálnej teórie nebudeme považovať neexistenciu komplexných multimodálnych zážitkov na nevedomej úrovni za neriešiteľný problém. Možno vskutku ide len o domnelé zjednotenie výsledkov viacerých súbežných vetiev spracovania. Efektívnejší úder na duálne teórie by nastal, keby sa nám podarilo ukázať vedomé javy, ktoré sú zo svojej podstaty nevyhnutne unifikované. Domnievame sa, že viacero takto komplexných skúseností naozaj existuje a duálna teória má problém ich vysvetliť. Začnime McGurkovým javom (McGurk

a MacDonald 1976). Ide o zvláštny multimodálny vedomý fenomén, ktorý sa objavuje pri nekompatibilite vnímaného obrazu a zvuku. Ak pustíme poslucháčke záznam zvuku jednej slabiky (povedzme „ba“), nemá nijaký problém si zvuk uvedomiť a zopakovať ho. Situácia sa však skomplikuje, keď jej k zvuku pustíme video tváre, ktorá vyslovuje inú slabiku, povedzme „ga“. Výsledkom spracovania, ktorý subjekt vedome vníma nie je ani jedna z percipovaných slabík, ale tretia slabika, konkrétne „da“. Vedomý obsah nekorešponduje s výsledkom sluchového spracovania nižšej úrovne, ale rodí sa v integrácii s výsledkom nekompatibilného zrakového vnemu. Podobný, oveľa rozšírenejší prípad multimodálneho vedomého obsahu predstavuje priestorová bruchovrava. Zažívame ju pri každej návšteve kina. Obraz sa premieta na plátno, ale zvukové reproduktory sú umiestnené za divákmi. Napriek tomu by každý z nás potvrdil, že hlasy hercov a herečiek prichádzajú spredu od plátna, nie zo skutočného miesta ich pôvodu.

Základná otázka pre obhajcu duálnej teórie znie: majú uvedené javy, ktoré sú bezpochyby súčasťou vedomia, svoje nevedomé náprotivky? Obávame sa, že nech je správna odpoveď akákoľvek, v nijakom prípade nie je taká intuitívna ako v prípade červenej farby.

Sú len dve možnosti: buď sa efekt multimodálnej integrácie objavuje už v nevedomí a do vedomia je len prenesený, alebo vzniká až na úrovni vedomia. Kým v prvom prípade má pravdu duálna teória, druhá možnosť duálny prístup významne oslabuje. Skutočnosť musí odhaliť len ďalšie skúmanie, ide nepochybne o empirickú otázku. Dovoľme si však vlastnú odvážnu úvahu. Zdá sa nám zmyslupnejšie a efektívnejšie, aby sa podobný obsah utváral až vo vedomí. Na čo by sa takto komplikovaný obsah vyskytoval už v nevedomí? Vedomie je integrujúcim prvkom mysle. V ňom sa skúsenosti a obsahy rôznych modalít vzájomne prepájajú v jeden celok. Ak by sa podobné integračné tendencie vyskytovali už v nevedomí, zmysel vedomia by bol ešte nejasnejší, než je dnes. Naša predstava je taká, že na nevedomej úrovni sa odohráva mnoho foriem spracovania, ale nie všetky. Finálne štádiá multimodálnej integrácie sa odohrávajú až na záver celého procesu spracovania, keď výsledok zároveň vstupuje do vedomia. Integrácia a vedomie sú dve stránky jedného procesu. V každom prípade platí, že McGurkov jav a iné obdobné príklady presúvajú dôkazové bremeno na zástancov duálnej teórie. Oni musia ukázať, že predpoklad nevedomej existencie každého možného nevedomého obsahu je opodstatnený. Pri bohatosti a rôznorodosti vedomej skúsenosti to nie je nijako ľahká úloha. Mimochodom, máme dobré dôvody sa nazdávať, že podobné komplikované vedomé skúsenosti bez nevedomých náprotivkov zaznamenávame nielen v prípade zvukovo-obrazovej integrácie, ale aj v iných modalitách. Príkladom z inej oblasti senzorického vnímania je kategoriálne vnímanie. Vidíme objekt ako jeleňa, cítime vôňu ako ružu, počujeme kroky ako svojho šéfa. Nemôžeme dané javy

vnímať inak: skúsenosť je na vedomej úrovni automaticky zafarbená príslušnou kategóriou. Opäť je dôležité pýtať sa, či kategoriálne vnímanie existuje už na nevedomej úrovni. Domnievame sa, že to zďaleka nie je vo všetkých prípadoch jednoznačné, aj keď nevedomé prípady sémantického spracovania sú dobre zdokumentované. Príkladmi z úplne inej oblasti je ilúzia umelej ruky (Ramachandran, Hirstein a Rogers-Ramachandran 1998) alebo ilúzia pergamenovej kože (Jousmäki a Hari 1998). Pri umelej ruke nejde o prípad fantómových bolestí amputovaných končatín, ale o propioceptívnu ilúziu privlastnenia si umelej končatiny, na ktorej pozorujeme rovnakú taktilnú stimuláciu ako na vlastnej ruke. Vedomá skúsenosť privlastnenia vzniká výsledkom zložitej integrácie súčasne prebiehajúcich zrakových, taktilných a propioceptívnych skúseností. Veľmi zaujímavá je aj zmena taktilných kvalít pri zvukových vnemoch ilúzie pergamenovej pokožky.

Vo všetkých podobných prípadoch, ktorých musí byť bezpochyby obrovský počet, sa zdá, že duálna teória naráža na svoje hranice. Jej intuitívna prijateľnosť a jednoduchosť sa v prípade komplexných javov vedomia stráca. Máme k dispozícii na vysvetlenie vzťahu vedomia a nevedomia nejaký alternatívny model?

3 Komponentná analýza

Náš návrh začína triviálnym konštatovaním, že niektoré aspekty vedomých javov sú nepochybne prítomné aj na nevedomej úrovni mysle. Omylom duálnej teórie je predpoklad, že nevedomie je prostým zrkadlom vedomej mysle. Pre takúto prisilnú konštatovanie nemáme dost dôkazov, a možno pochybovať, že ich niekedy budeme mať. Zdanlivá intuitívna prijateľnosť duálnej teórie podľa nás nespočíva len v jednoduhosti diskutovaných príkladov, ale aj v skrytom teoretickom predpoklade. Téza duálnej teórie sa opiera o predpoklad nedeliteľnosti fenomenálnych javov vedomia. Červenosť, akú vnímame pri pohľade na zrelú jahodu, síce fyzikálne pozostáva z viacerých vlastností, ale vedome vnímame len ich jednotu v konkrétnom odtieni farby. Predpokladaná nemožnosť ďalšej analýzy jednotlivých obsahov vedomých stavov vedie zástancov duálneho prístupu k nevyhnutnosti postulovať ich v rovnakej podobe na nevedomej úrovni. Domnievame sa, že základná chyba duálnej teórie pozostáva v domnele nemožnosti analyzovať fenomenálne kvality vedomých stavov. Keď naopak pripustíme, že sa ďalej analyzovať dajú, prispejeme nielen k ich objasneniu, ale napomôžeme vyriešiť aj neľahký problém povahy nevedomia. Návrhy, ako vedomé stavy ďalej deliť, existujú, no nie zhoda na presnej podobe delení. Preto sa obmedzíme len na predbežné návrhy. Podľa nás je rozumné chápať fenomenalitu ako kombináciu viacerých vlastností: perspektivity, temporalitu, intenzity, intencionality, multimodality, vlastníctva

(mineness) a pravdepodobne ďalších (napr. valencia alebo sebauvedomenie) (Kriegel 2015, Garcia-Carpintero a Torre 2016). Jadrom návrhu je predstava, že odlišné vedomé skúsenosti pozostávajú z rôznych komponentných stavených prvkov. Vedomé zrakové vnemy sa vyznačujú perspektívou, intencionalitou, vlastníctvom (viem, že ich mám). Emócie majú časové trvanie, intenzitu, vlastníctvo. Myšlienky majú silnú intencionalitu, no ich perspektíva a multimodalita sú slabé až neexistujúce. Nijaká vlastnosť z uvedeného zoznamu zrejme nie je pre vedomie dostatočná, a ani nevyhnutná. Avšak ich vhodnou kombináciou sa rôzne obsahy stávajú vedomými. Vedomie je konglomerátom uvedených vlastností rôznych mentálnych stavov. Z hľadiska nevedomia je podstatné, že viaceré vlastnosti sú neproblematicky prítomné na nevedomej úrovni, u iných nastávajú o ich mieste v nevedomí pochybnosti a ďalšie sú prítomné takmer výhradne vo vedomí. Perspektíva, či už zrkavá alebo sluchová, sa určite vyskytuje aj pri nevedomom spracovaní. Intencionalita je obvykle vedomá, ale má aj nevedomé podoby. Fenomén vlastníctva vedomých stavov je takmer výlučne vedomý. Celkovo je vedomie je výsledkom prítomnosti rôznych komponentov rozličných mentálnych stavov.

4 Ďalšie špekulácie

Náš prístup je podnetný z niekoľkých dôvodov. Po prvé, umožňuje iný pohľad na nevedomie. Hoci platí, že niektoré javy majú vo vedomí aj nevedomí identické vlastnosti, nejde o univerzálne pravidlo. Zrejme platí, že každý z komponentov sa vyskytuje v rôznej miere zjavnosti. Často sú na oboch úrovniach spracovania zhodné len určité komponenty mentálneho javu. Vizualný vnem je už na nevedomej úrovni obdarený perspektívou, no jeho intencionalita je slabšia a povedomie o vlastníctve stavu sa objavuje iba vo vedomí. U multimodálnych stavov je situácia ešte komplikovanejšia. Ich konštitutívne časti sú prítomné v nevedomí, ale špecifická kombinácia a alternácia obsahu sa zjavuje až na vedomej úrovni.

Zároveň sa v našej schéme problematizuje presná hranica medzi vedomím a nevedomím. Niekedy je prítomnosť komponentov oslabená, nejasná. Temporalita je nedourčená, chýba motivačný faktor. V literatúre sa vedú nekonečné diskusie o tom, či hraničné fenomény ako kôrová slepota alebo hemineglect sú či nie sú súčasťou vedomia. Domnievame sa, že namiesto je gradačný prístup. Niektoré javy sú zjavne nevedomé, iné niekde na hranici a u mnohých nemáme najmenšie pochybnosti o ich prítomnosti vo vedomí. Kým duálne teórie preferujú jasnú hranicu, pre nás je prijateľnejší postupný prechod z jednej oblasti mysle do druhej.

Komponentná analýza môže otvoriť nové pole aj pre skúmanie vedomia u iných prírodných či umelých organizmov. Namiesto neľahkej otázky, či majú

zvieratá/roboti/mimozemšťania vedomie, je jednoduchšie pýtať sa, či majú mechanizmy na vznik a reflexiu ich komponentov. Otázka, či majú pavúky, žaby a gibony perspektívu je oveľa zrozumiteľnejšia. Skombinujeme túto znalosť s ďalšími: majú aj intencionalitu? A čo multimodálnosť ich obsahov? Chápú temporálnu následnosť javov? Dostaneme sa oveľa bližšie k pochopeniu ich vedomia. Na niektoré skeptické výzvy asi nezodpovieme, ale dostaneme sa podstatne ďalej, než kladením si globálnej otázky o prítomnosti vedomia.

Komponentný prístup otvára široké pole pre ďalšie skúmania, ktoré bude užitočné nielen pre filozofov, ale i pre kognitívne vedy, informatiku, etológiu a ďalšie príbuzné disciplíny.

Pod'akovanie

Tento príspevok vznikol v rámci projektu „Teorie přesvědčení a základy subjektivní pravděpodobnosti“ financovaného Grantovou agenturou České republiky (16-15621S).

Literatúra

Bayne, T. (2010). *Unity of Consciousness*, Oxford: Oxford University Press.

Coleman, S. (2015). Quotational higher-order thought theory. *Philosophical Studies* 172, 10, 2705-2733.

Garcia-Carpintero, M., a Torre, S. (2016). *Representing Oneself*. Oxford: Oxford University Press.

Jousmäki, V. a Hari, R. (1998). Parchment-skin illusion: sound-biased touch, *Current Biology*, 8, 6, 190-191.

Kriegel, U. (2015). *Varieties of Consciousness*. Oxford: Oxford University Press.

Lamme, V. (2015). The crack of dawn – perceptual functions and neural mechanisms that mark the transition from unconscious processing to conscious vision. In: T. Metzinger and J.M. Windt (eds.), *Open MIND*. Frankfurt am Main: MIND Group, 1-34.

McGurk, H. a MacDonald, J. (1976). Hearing Lips and Seeing Voices, *Nature*, 264, 746-748.

Marvan, T. a Polák, M. (2017). Unitary and dual models of phenomenal consciousness. *Consciousness and Cognition*, 56, 1-12.

Ramachandran, V.S., Hirstein, W. Rogers-Ramachandran, D. (1998). Phantom limbs, body image, and neural plasticity. *Int. Brain. Res. Org. News*, 26 (1), 10-11.

Rosenthal, D. (2005). *Consciousness and Mind*. Oxford: Oxford University Press.

Rosenthal D. (2010) How to think about mental properties. *Philosophical Issues*, 20, 368-393.